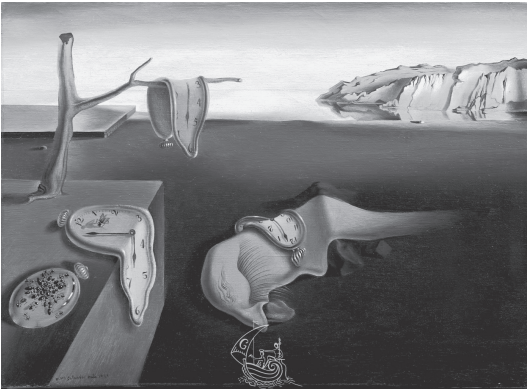


Tijd als kwetsbaarheid in de filosofie van Levinas



Boom

9 Woord vooraf

13 Inleiding: lof der kwetsbaarheid

- 13 Het kwetsbare leven: ellende
16 Het kwetsbare leven: genieten en lijden
19 Het kwetsbare leven: verantwoordelijkheid

23 1 Tijd en verantwoordelijkheid

- 23 Levinas' leven
25 De voorwaarden van verantwoordelijkheid
34 De voorwaarden en de tijd

37 2 Het heden als eeuwigheid

- 38 De tijd en de ik-splijting
46 Het zelf bestaat misschien niet
50 Deconstructie van de tijd tot eeuwigheid
52 Geen tijd, dan ook geen verschil: eenheid
54 Eenheid en niet-zelf: een ethisch probleem
58 Conclusie: de aporie van het boeddhisme
61 Een alternatieve visie op het heden

65 3 Het heden als vergankelijkheid

- 65 Het heden als leven
70 Het heden als onafhankelijkheid en
 afhankelijkheid
78 Het heden als kwetsbaarheid
85 Het heden als bron van de kwetsbaarheid
92 Slot: tijd en differentie

97 4 Tijd als bewustzijnstijd

- 99 Filosofie van de afwezigheid
101 Ontstaan van het bewustzijn als
 gevoelsbewustzijn
106 Het gevoelsbewustzijn en tijd: verdere exploratie
113 Een vergelijking met de empirist Damasio
116 Beschouwing over de status van het bewustzijn

127	Gevoelsbewustzijn als genieten en lijden
131	De ontwikkeling van het bewustzijn
137	5 Tijd als ethische gevoeligheid
138	Ethische gevoeligheid
147	Ethische gevoeligheid nader toegelicht
157	Ethische gevoeligheid en het absolute
163	Appèl en kwetsbaarheid
167	6 Tijd en denken
168	Ontstaan van het denken
175	Beantwoorden van het appèl in het alledaagse leven
185	7 Tijd als schepping
186	Op zoek naar de oorsprong vanuit de relatie ik-ander
191	Oorsprongsideeën: evolutie
200	Oorsprongsideeën: het gastvrije universum
207	Oorsprongsideeën: schepping volgens Levinas
214	Schepping en verantwoordelijkheid
219	De tijd als relatie die kwetsbaarheid is
223	8 Tijd als vruchtbaarheid
224	Kenmerken van de erotiek
228	De dubbelzinnigheid van behoefte en verlangen
236	Vruchtbaarheid en ethiek
243	9 Tijd als ethiek: samenvatting en conclusie
244	Samenvatting
250	Vervolg samenvatting: Levinas als differentiedenker
253	Conclusie: tijd als kwetsbaarheid is een ethisch principe
258	Noten
264	Bibliografie
269	Verklarende woordenlijst
272	Register van namen
275	Register van zaken

Niets is zo simpel als de moraal. Geen licht dat ooit aan de mens is verschenen, heeft een fellere gloed verspreid en ons zo duidelijk de weg gewezen.

Uit: *Het kwade denken* van Bettina Stangneth

We zijn allemaal vreemden voor onszelf en als we al enig besef hebben van wie we zijn, dan is dat alleen omdat we leven in de ogen van anderen.

Uit: *Winterlogboek* van Paul Auster

Van alle obstakels voor een diepgaand doordringend rekenschap geven van het bestaan, doemt er niet één zo ontstellend op als 'tijd'. De tijd uitleggen? Niet zonder het bestaan uit te leggen. Het bestaan uitleggen? Niet zonder de tijd uit te leggen.

John Archibald Wheeler

Tijdreizen bestaat echt, zei Daniel. We doen het de hele tijd, van moment tot moment.

Uit: *Herfst* van Ali Smith

Woord vooraf

*Tijd – het is vreemd, het is vreemd mooi ook
nooit te zullen weten wat het is*
Rutger Kopland

Wat is tijd? In de roman *De toverberg* van Thomas Mann worstelt de hoofdpersoon, Hans Castorp, met die vraag. Hij heeft alle tijd om erover na te denken, want hij kuurt voor zijn tuberculose in een sanatorium, waar de dagen zich monotoon en in ledigheid aaneenrijgen. Zijn langdurige overpeinzing begint met een voorlopig ‘antwoord’:

Wat is tijd? Een geheim – irreëel en almachtig.¹

Maar dit antwoord is geen antwoord. En bij zijn verdere overdenking, hoe boeiend ook, blijft de tijd, zoals al in het ‘antwoord’ wordt gesuggereerd, een geheim.

Wat is tijd? Ontelbare filosofen hebben pogingen gedaan er de vinger achter te krijgen. Hume, Kant, Spinoza, Bergson: ze kwamen met antwoorden die evenveel vragen opwierpen, wat voor filosofie trouwens typerend is. Ook natuurkundigen stortten zich op het raadsel. Maar hun ‘oplossingen’ gaven abstracties die niets te melden hadden over de betekenis van tijd voor ons concrete bestaan. De wereldliteratuur, die zich juist werpt op die existentiële impact, schrijft daar schitterend over. Dat is een reden om mijn betoog te verfraaien en verhelderen met talloze literaire citaten, maar helaas laat het fragmentarische karakter van literatuur het mysterie ‘tijd’ eveneens onopgelost.

We hebben dus nog steeds geen antwoord. Met dit boek komt daar misschien verandering in door vanuit een ander perspectief naar tijd te gaan kijken. Einstein merkte al op dat de theorie, dat is een bepaald perspectief, bepaalt wat je kunt waarnemen.

En Patrick Melrose meent in de roman *Slecht nieuws* van Edward St Aubyn dat een bepaalde manier van denken een obstakel kan zijn voor het oplossen van je probleem.² We hebben daarom een andere denkwijze nodig, een die uitgaat van de menselijke *ervaring*. Met dit nieuwe perspectief zal duidelijk worden dat tijd *kwetsbaarheid* is.

10 Misschien is kwetsbaarheid niet iets waarvan je meteen enthousiast wordt, maar dat kan veranderen met de uitleg die de Franse filosoof Emmanuel Levinas eraan geeft. Want tijd als kwetsbaarheid wordt bij hem een ultieme verklaring voor de mogelijkheid van ethisch handelen. Levinas ‘deformaliseert’ het begrip ‘tijd’ door te beschrijven hoe ik als mens die tijd *ben*, en zo een kwetsbaar, moreel wezen ben. Uiteindelijk blijkt tijd dan een *ethisch principe* te zijn. Tijd is als zodanig geen illusie, maar een realiteit bij uitstek, die de kern van je bestaan vormt: je bent *gemaakt* van tijd. En dat is het antwoord op het raadsel.

Ik nodig de lezer uit mee te gaan in mijn betoog, mee te lezen vanuit de ervaring. Dus vanuit datgene wat je elke dag beleeft en ondervindt, namelijk: dat je een uiterst kwetsbaar en (ethisch) gevoelig wezen bent. Neem die ervaring als maatstaf. En als je vervolgens iets leest wat je niet ervaart, moet je dat gewoonweg niet geloven. Maar laat je nieuwsgierigheid het ook winnen van dogmatische behoudendheid. Neem de houding aan die je tegenover kunst inneemt: ontvankelijk voor het nieuwe, het onverwachte, provocerende of ontregelende. Sta open voor de andere werkelijkheid die ook de filosofie laat zien. Aangezien filosofie zelf een vorm van kunst is, namelijk een creatieve en strak argumenterende, nietsontziende verbeeldingskracht, vereist ze die open houding. George Steiner heeft eens gezegd dat de filosofie ‘de muziek van het denken is’.³ Welnu, de filosofie van Levinas zingt. Zijn filosofie bevordert met haar oorspronkelijkheid ook de ‘meerstemmigheid’ van het denken, waardoor ze kan behoeven voor de monotonie van één dominant denkmodel. Zodat we in contact blijven met ‘de wet van de relativiteit’, die stelt dat elk denkbeeld is gebaseerd op aannames. Ook alles wat in dit boek wordt beweerd, is daarom onvermijdelijk betrekkelijk, want

een kwestie van perspectief. Hannah Arendt (1906-1975) schreef daarom bescheiden:

Van het denken waarheid verwachten, betekent dat we de behoefte om te denken verwarren met de drang om te weten.⁴

Verder valt te bezien of je het eens zult zijn met Levinas' denken. Dat hangt af van je persoon, je smaak, je flexibiliteit en je huidige denkbeelden. Ofwel:

De koekoek zal moeilijk kunnen toegeven dat ook 'ia' een heel toepasselijke expressie kan zijn.⁵

11

Ik geef de verzekering dat met mijn uitleg van de tijd een filosofisch vergezicht wordt geboden om de vingers bij af te likken. De ingewikkelde, duistere filosofie van Levinas zal van een ontroerende schoonheid en imponerende helderheid blijken te zijn. Ik ken ook geen andere filosofie die zo consistent en volledig is als deze. Mijn delven in de goudmijn van de literatuur zal er verder aan bijdragen dat dit boek tamelijk licht verteerbaar is. Literatuur is volgens Peter Bieri 'een kunstzinnige weergave van ervaring in taal',⁶ wat mooi meegenomen is voor een denken dat die ervaring tot leidraad neemt. En vakfilosofen pas op: mijn uitleg is geen versimpeling, maar een vereenvoudiging die de *diepte* van deze briljante filosofie aan de oppervlakte brengt. Daar komt bij dat mijn uitleg gepassioneerd en af en toe provocerend is (de filosoof als horzel op de nek van het paard) en dus ver verwijderd van een droogstoppelig vertoog. Kierkegaard (1813-1855), die schromelijk onderschatte Deense denker, stelde in *Filosofische kruimels* dat filosofie de passie is van het denken om 'iets te ontdekken wat het zelf niet denken kan'.⁷ Ik hoor in deze uitdagende uitspraak de hartstochtelijke wil tot doordenken, tegendraads denken, meer denken, nieuw denken. Ik hoor de wil om alles wat zich niet in woorden laat vatten toch onder woorden te brengen. Al is het stotterend en stamelend. De waarheid op de hielen zitten, dat reiken naar het onbereikbare, is voor mij filosofie, opwindende filosofie.

Soms is het onvermijdelijk dat ik onderwerpen aansnijd die ik al beschreef in *Levinas in de praktijk*⁸ en de uitgebreide studie *De filosofie van Emmanuel Levinas – in haar samenhang verklaard voor iedereen*.⁹ Ik doe dit echter op een nieuwe wijze en met nieuwe woorden: begrijpelijker, eenvoudiger, met vermindering van zo veel mogelijk vakjargon. Filosofen worden wellicht opgewonden van jargon, maar vaak draagt het aan de helderheid van de uitleg juist niet bij. Wie meer wil (inclusief het bijbehorende jargon) kan zich wenden tot *De filosofie van Emmanuel Levinas* en uiteraard tot de door velen als cryptisch ervaren teksten van Levinas zelf, die misschien enige aanleg tot masochisme vereisen.

12

Een opmerking vooraf: de citaten van Levinas verwijzen in hun paginering naar de Franse uitgave. In vertalingen staat de Franse pagina vaak in de marge vermeld, zodat je toch vrij eenvoudig op de plaats van het citaat in vertaalde teksten terecht kunt komen.

Ik dank iedereen die aan de totstandkoming van dit boek een bijdrage heeft geleverd. Allereerst de talloze cursisten op wie ik 'de tijd' heb uitgeprobeerd. Louter door hun aanwezigheid, een ware appèlplaats voor mij, oefenden zij de druk op mijn geest uit die nodig was om de lesstof zelf te gaan begrijpen. Doceren bleek opnieuw de beste manier om mijzelf te onderwijzen. Ik dank ook mijn 'proeflezers': Wim Laumans, die mij een heel hoofdstuk drastisch deed herzien; John Bos, aan wie ik een aantal fraaie toevoegingen en verfijningen te danken heb; Ernst Klatte en Louis Keij, die voor tekstuele en stilistische verbeteringen zorgden; en mijn kleinzoon Willem Fintelman, die derdejaars filosofiestudent was toen hij het manuscript las. 'Men geeft geen biefstuk aan pasgeborenen', antwoordde Levinas op de vraag waarom zijn filosofie vooral oudere lezers aansprak. Willem echter bleek goed in staat deze filosofie te verteren, en vast niet alleen omdat hij genetisch met mij verbonden is. Tot slot mijn vrouw Greetje: een luisterend oor dat mij vaak tot klaarheid bracht over gedachten en de mogelijke formuleringen daarvan. Ik kan niet zonder de ander. Maar ja, wie wel?

Inleiding: lof der kwetsbaarheid

*Het leven is dat schitterende, verblindende,
uiteenvallende, verrukkelijke en pijnlijke ding.*
Saul Bellow¹

Dit boek gaat over tijd, dat wil zeggen: over menselijke kwetsbaarheid. Mijn filosoferen, van zichzelf een rationele bezigheid, zal juist deze kwetsbaarheid in de komende hoofdstukken exploreren. Bij Levinas is kwetsbaarheid synoniem met gevoeligheid of raakbaarheid, maar ook sterfelijkheid en vergankelijkheid, kortom: tijdelijkheid. En daarin lees je ook al (de gang van) de tijd.

Ik wil over die kwetsbaarheid graag de loftrumpet steken, want zij maakt het leven pas levenswaardig. Ik weet dat vaak vooral de nadelen ervan worden opgesomd en natuurlijk zijn die er ook, overduidelijk zelfs. Maar om de bekende ‘filosoof’ Cruijff te citeren: ‘Elk nadeel heb zijn voordeel.’ Precies dat voordeel wordt al te gemakkelijk vergeten, maar niet door Levinas. Zijn filosofie kun je lezen als een pleidooi voor kwetsbaarheid.

Het kwetsbare leven: ellende

De Boeddha kwam tot het inzicht dat het leven lijden is: ontmoetingen met een zieke, een oude man, een stervende en een bedelaar maakten dat duidelijk. Ziekte is lijden, ouderdom is lijden, sterven is lijden, armoede is lijden. En sterker: verbonden zijn met ongeliefde dingen of personen is lijden, zoals ook daarvan gescheiden zijn dat is. En tot slot is daar de begeerte: niet krijgen wat je wenst is (gebrek) lijden.

Van deze negatieve en voor ons ondertussen misschien ook wat gedateerde kijk op kwetsbaarheid heeft Arthur Schopenhauer (1788-1860), filosoof en zwartkijker van beroep, zijn levenswerk gemaakt. Volgens zijn filosofisch pessimisme is het leven

een en al ellende. Die ellende heeft hij uitgewerkt en ‘aange-
toond’ in zijn filosofie. Na een reis als jongeman door Europa
schrijft hij in *Handschriftlicher Nachlass*:

14

Op mijn zeventiende werd ik door de ellende van het bestaan
even diep geraakt als de jonge Boeddha, toen hij ziekte, ou-
derdom, pijn en dood zag. De waarheid, die luid en duidelijk
opklonk uit de wereld, overwon al gauw alle joods-christelijke
dogmatiek die me was ingeprent en ik kwam tot de conclusie
dat deze wereld niet het werk van een goed en volmaakt wezen
kon zijn, maar dat van de duivel, die schepselen tot leven wekt
alleen om zich te kunnen verlustigen in hun kwelling.²

Zijn er wel genoegens te vinden in het leven? Wie weet, zegt onze
doemdenker, maar hij citeert dan graag in *De wereld als wil en
voorstelling* Petrarca, die stelt: ‘duizend genoegens zijn niet één
kwelling waard’.³ Schopenhauer beschrijft uitvoerig, en met een
zeker literair genoeg, het fysieke en psychische leed van men-
sen: lijden door ziekte, maar ook door onbegrip, de dood van ge-
liefden, tobben, hunkeren, piekeren, dwanggedachten, angsten,
depressies, schuldgevoelens, schaamte, wroeging, onenigheid,
onderdrukking, wreedheid, eenzaamheid, mishandeling, folte-
ring, honger. En ten slotte de vrees voor de toekomst, waarin ‘het
allerergste nog moet komen’, want het loopt nu eenmaal met
ons allen slecht af. Als je dit alles bij elkaar optelt, is de conclu-
sie dat ‘het leven een hoop stront is in een chocoladejasje’:⁴ het
ziet er aanlokkelijk uit, maar je moet er niet in bijten. Dat kun je
misschien vermijden door je ogen de kost te geven, en dan zul
je Schopenhauers neerslachtige inzicht bevestigd zien. Je moet
durven zien, met onverschrokken Oedipusogen, zoals Gersjom
doet in de roman *Judas* van Amos Oz. Gersjom zegt:

Bijna alle mensen lopen door hun leven, van de geboorte tot
de dood, met hun ogen dicht. Ook jij en ik. Met de ogen dicht
[...] want als we maar heel even onze ogen open doen, ontsnapt
ons meteen een verschrikkelijke schreeuw en dan blijven we
schreeuwen en houden nooit meer op.⁵

We draaien, meent Schopenhauer, onszelf voortdurend een rad voor ogen. Hamlet in het gelijknamige drama van Shakespeare had vast gelijk met zijn idee dat het beter zou zijn niet te zijn dan te zijn:

Er zijn – of er niet zijn, is het probleem [...]
Want wie verdroeg de zweepslag van het leven,
De heersershoon, het smalen van de pronkers,
De pijn van afgewezen liefde, rechtsuitstel,
De ambtelijke botheid en de trap na [...]
Als hij zichzelf dat alles kwijt kan schelden,
Door één, één dolkstoot? Wie torst die last,
Kreunend en zwetend heel een moeizaam leven,
Als niet de angst voor iets wat na de dood komt
[...] de wil verlamde...⁶

15

We zouden aan dit leven, zo meent Hamlet, onmiddellijk een eind maken als we niet bevreesd waren voor de dood en voor wat mogelijk daarna komt. Zelfmoord is volgens Albert Camus *het* filosofische probleem in wat voor de mens een ‘onredelijke wereld’ is. De medaille van de kwetsbaarheid laat hier zijn doffe, negatieve kant zien, met een eenzijdigheid die de andere zijde doet vergeten. Maar toch: een omkering van de medaille wordt al hoorbaar in het (hier gedeeltelijk weergegeven) gedicht *Aubade*⁷ van de Amerikaanse dichter Philip Larkin, dat een angst voor de dood uitdrukt:

Ik werk de hele dag, word 's avonds halfdronken,
ontwaak om vier uur in het donker. Ik staar.
Om de gordijnen wordt het licht ten slotte.
Tot dan zie ik wat ik als echt ervaar:
de rusteloze dood, opnieuw een etmaal nader,
die maakt dat ik slechts denken kan aan waar
en hoe, wanneer ik zelf zal sterven.
Vruchteloze vragen – toch speelt de vrees
om dood te gaan en dood te wezen
opnieuw, vervult me met ontzetting.

Heel je verstand staat stil. Niet uit wroeging
om dingen niet gedaan, om liefde niet gegeven,
tijd niet benut, ook niet uit spijt omdat
één leven er zo lang over kan doen om uit
een fout begin verlost te raken, of zelfs dat niet,
maar om totale leegte voor altijd,
de zekere vernietiging voor eeuwig waarnaar
wij toegaan. Niet meer hier zijn.
Nergens meer zijn.
Niets is erger, niets méér waar.

- 16 De dichter J.C. Bloem benoemde deze angst in *Insomnia*: 'Denkend aan de dood kan ik niet slapen, en niet slapend denk ik aan de dood.'⁸ Hoopvolle woorden zijn dit niet. Toch klinkt een kentering in de richting van een positieve kijk op kwetsbaarheid hier door in de vrees voor de dood, omdat niets erger is dan 'nergens meer zijn'. Die angst wijst daarmee op de mogelijke *waardevolheid* van het leven. Beide bange dichters willen niet dat het leven voor altijd afgelopen zal zijn. Hun angst levert mij daarom het opstapje naar een kwetsbaarheid die ook een liefde voor het leven oplevert.

Het kwetsbare leven: genieten en lijden

De kwetsbaarheid schenkt aan het leven zijn waarde. Want ze is de gevoeligheid van mijn zintuigen, een sensibiliteit die het mogelijk maakt elke dag, van de vroege ochtend tot de late avond, te genieten: van een eitje bij het ontbijt, daarna fietsen in de frisse wind, uitrusten op een bankje in de zon, tussen de fluitende vogels, een hapklare bruine boterham in de hand en de arm van mijn geliefde om mij heen, tot 's avonds een mooi boek of meeslepende film, met een goed glas wijn. Veelal kosteloos onbetaalbaar geluk. Dagelijks is dat in vele variaties voorhanden, ook in het werk. Als mijn kleindochter van drie kwam logeren, hoorden we haar om zes uur 's morgens roepen: 'Klaar!' Daarmee gaf zij aan meteen uit bed te willen: de dag moest geplukt worden.

Dat gevoelige genieten bestaat bij de gratie van behoefte. Die koppelen we al te gemakkelijk aan 'arm': armlastig, armzalig, gebrek lijdend. En inderdaad duidt de behoefte op een te-

kort: ik ben niet compleet, ik heb iets nodig, ik heb *nood* aan wat ik niet heb. Maar Levinas wijst juist op de rijke mogelijkheden van deze behoefte. Want ze houdt in dat ik mijzelf constant moet, of liever gezegd, *mag* aanvullen met eten, drinken, muziek, warmte, liefde enzovoort. Het tekort van de behoefte is zo een voorwaarde om te kunnen watertanden en smullen. Terecht merkt Levinas in *Totaliteit en Oneindigheid* op:

Een wezen zonder behoeften zou niet gelukkiger zijn dan een
behoefstig wezen – maar buiten geluk en ongeluk staan.⁹

Alleen wie behoeften heeft, kan gelukkig (en ongelukkig) zijn. Mijn ‘niet compleet zijn’, het *gebrek* waarop de behoefte duidt, slaat in het genieten om in het *surplus* van geluk. De armoede – het tekort of gebrek – wordt aldus tot de mogelijkheid van een ongekende rijkdom, namelijk die van het genieten. De kwetsbaarheid houdt hier in dat ik honger naar eten, kennis, contact en vertier, dat ik behoefte heb aan bescherming, aan de intimiteit en de geborgenheid van menselijke relaties. Bovendien brengt de kwetsbaarheid, die ook sterfelijkheid zal blijken te zijn, de passie van het erotisch genot met zich mee. De sensatie, het gevoel van genieten, geeft het leven een *sensationele* waarde.

Levinas houdt zo een lofzang op de kwetsbaarheid als gevoeligheid. Godzijdank ben ik niet compleet, want dan zou mij de mogelijkheid tot genieten ontzegd zijn. Ik zou inderdaad ‘buiten geluk en ongeluk’ staan. De keerzijde van de medaille is dat genieten hoe dan ook lijden met zich meebrengt. Dat schurkt als het ware tegen het genieten aan. Wie het geluk smaakt, zal ook met ongeluk geconfronteerd worden. Mijn gevoel(igheid) registreert de smaak van koffie, maar ook een ontstoken kies; mijn gevoel registreert de vaste tred van mijn loop door het bos, de fraaie natuur, maar ook het feit dat mijn schoen knelt. Ik loop voortdurend het risico geconfronteerd te worden met pijntjes, pijn en zelfs extreme pijn, zowel fysiek als psychisch. Ernstig lijden is verschrikkelijk: het kluistert mij aan een werkelijkheid die zich tegen mij keert en omver dreigt te werpen. De greep van het lijden is daarom ook altijd min of meer een doodsgreep; een vooraankondiging van mijn sterfelijkheid. En het onoplosbare,

heftige lijden kan mij ten slotte doen verlangen naar de dood, die ik in mijn levensgeluk juist afweer en verdring.

Tegelijk geeft het lijden kans op extra geluk. Geluk en ongeluk zijn namelijk tweelingen, waarvan Nietzsche (1844-1900) beweert dat ze samen opgroeien of samen klein blijven. In zijn roman *Notendop* zegt Ian McEwan: 'God zei: er zij pijn. En er was poëzie. Op den duur.'¹⁰ En er was schilderkunst en muziek. Het *Strijkkwintet in C-majeur* van Schubert, twee maanden voor zijn dood geschreven, is het resultaat van intense smart. Het heeft de kwaliteit van mijn leven behoorlijk bevorderd. Verder kan het lijden het creatieve denken doen opleven. In de roman van Saul Bellow, *Henderson de regenkonink*, zegt de hoofdpersoon:

18

Het lijden is ongeveer de enige betrouwbare doorbreker van de slaap van de geest.¹¹

Tegenspoed kan wakker schudden. Ook de Roemeense filosoof Emil Cioran laat je stilstaan bij het mogelijke nut (en het gevaar) van het lijden. In *Een kleine filosofie van verval* schrijft hij:

Een ziel verrijkt zich of vergaat, enkel door de hoeveelheid ondraaglijkheid die zij op zich neemt.¹²

Bij Levinas mondt de filosofie van de kwetsbaarheid uit in een paradox: het geluk kan niet zonder het ongeluk; het genieten brengt het lijden met zich mee. Dat wat ik niet wil omdat het mij kapot kan maken, is tegelijk onvermijdelijk wil mijn bestaan de moeite waard zijn. En meer nog: juist vanwege de gehechtheid aan mijn leven ben ik ultragevoelig voor het lijden. Schopenhauer zal dan met het boeddhistische advies komen om los te komen van die behoeften, om te onthechten. Iets wat Levinas op zijn beurt een 'castratie van de ziel' noemt.

Het is uiteindelijk aan de lezer om te kiezen. In het besef dat rouw de rekening is die voor de liefde betaald moet worden, zal iedereen zijn eigen antwoord moeten geven op de vraag die Julian Barnes stelt in zijn roman *Het enige verhaal*:

Zou u liever meer liefhebben en meer lijden, of minder liefhebben en minder lijden? Dat is, denk ik, uiteindelijk de enige echte vraag.¹³

Het kwetsbare leven: verantwoordelijkheid

Met het voorgaande is niet alles gezegd over de kwetsbaarheid. Er is bij Levinas ook nog sprake van een gevoeligheid in een ethische betekenis: ik ben gevoelig voor het appèl van een ander en dat brengt een spontane gerichtheid op die ander teweeg. Een gerichtheid die bekommernis is. Wittgenstein (1889-1951) heeft ergens gezegd: 'het gezicht is de ziel van het lichaam'. Levinas stelt in *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*¹⁴ dat dit gezicht, dit gelaat, met het appèl de kwetsbaarheid van de ander aan mij openbaart. Ik citeer:

19

De onthulling van het gelaat is naaktheid, verlatenheid, verouderen, sterven, naakter dan naaktheid: armoede, gerimpelde huid.¹⁵

De overdrijving wil hier duidelijk maken dat het appèl zowel kwetsbaarheid als sterfelijkheid uitdrukt. De dood is voor mij aanwezig in de ander. Zijn kwetsbaarheid roept mij zo, via mijn ethische kwetsbaarheid, op mij te bekommeren om zijn breekbare leven. Dit is de *ultieme* lofzang op de kwetsbaarheid: ze maakt namelijk ethisch handelen mogelijk. Het heeft immers geen zin, het is zelfs onmogelijk, om verantwoordelijk te zijn voor onkwetsbare wezens. En mijn eigen kwetsbaarheid maakt mij inlevend betrokken op de kwetsbare anderen. Dat is prachtig, ook omdat verantwoordelijkheid, naast de zin *in* het leven van het genieten, een extra zin kan geven omdat het leven niet genoeg heeft aan alleen maar genieten. De Britse historicus Simon Schama kan gelijk hebben als hij in een interview stelt: 'De soep van het consumeren is te dun om te voeden.' Om het enigszins te chargeren: de pijn van de ander is, in de oproep tot verantwoordelijkheid, de zin van mijn leven.

De kwetsbaarheid is voor Levinas ook sterfelijkheid. Maar in dat geval kunnen we concluderen dat pas de eindigheid, de dood, het leven zijn waarde geeft. Zo zijn we terug bij Larkin en

zijn angst voor de dood: die dood beangstigt, omdat het leven een waarde heeft die paradoxaal juist te danken is aan de dood. Het leven volgens Levinas is dan zoals Saul Bellow dat treffend verwoordt in zijn roman *Humboldt's nalatenschap*:

Het leven is dat schitterende, verblindende, uiteenvallende, verrukkelijke en pijnlijke ding.¹⁶

In dit citaat is mijn gehele betoog tot nu toe samengevat.

20 Maar waar is nu de tijd, waar dit gehele boek om draait? Levinas ervaart, zoals wij, dagelijks de kwetsbaarheid. Hij zoekt vervolgens naar de 'verborgen' horizon, naar de bron van die kwetsbaarheid. Dat zoeken naar verborgen horizonnen is typisch iets voor fenomenologen: zij focussen op de ervaring en vragen zich vervolgens af waarop de bewuste ervaring is gefundeerd. In een zoektocht 'naar beneden', duikend *onder* de ervaring, komt Levinas ten slotte uit bij de ultieme voorwaarde en bron van die ervaring: het leven zelf, dat in het *heden* huist. Dat leven *is* kwetsbaarheid. En als ik mijn leven *ben*, dan *ben* ik ook die kwetsbaarheid. Kwetsbaarheid omvat dus heel mijn menselijk bestaan. Ze is mijn wezen, mijn 'ziel'.

Met dat heden zijn we bij de tijd geraakt, die daarmee zelf als kwetsbaarheid getypeerd moet worden en in een verdere analyse heel gefundeerd moet voeren tot het inzicht dat we blij moeten zijn dat het leven tijd is – tijdelijk is –, omdat alleen zo'n leven geluk kan schenken. Ik zal daarmee ook een antwoord geven op het probleem dat de dichter Jean Pierre Rawie met de tijd heeft. Rawie is geobsedeerd door de tijd als verval, bijvoorbeeld in het sonnet *Zandloper* uit de bundel *Woelig stof*:

Ik keer het tijdglas telkenmale om,
alsof ik wat ik weet nog wil bewijzen;
ik lijk het *hoe* te zien, maar het *waarom*
maakt dat de haren mij te berge rijzen.

Want of ik al dan niet op deze wijze
een weinig nader tot het raadsel kom,